

**“ALPOMISH” DOSTONI TARJIMASIDAGI FITONIMIK LEKSEMALARNING
QIYOSIY TADQIQI****Normetova Zarnigor Erkin qizi ¹**¹ Email: zarnigornormetova785@gmail.com**MAQOLA
MA'LUMOTI****ANNOTATSIYA:****MAQOLA TARIXI:**

Received: 21.11.2024

Revised: 22.11.2024

Accepted: 23.11.2024

KALIT SO'ZLAR:*“Alpomish” dostoni,
fitonimik leksemalar,
o'simliklar, doston,
tarjima, folklor, tahlil.*

Ushbu maqolada “Alpomish” dostoni tarjimalarida uchraydigan fitonimik leksemalar – ya'ni, o'simliklar, hayvonlar, tabiat unsurlariga oid so'zlar va ularning madaniy-ma'rifiy, tilshunoslik, va psixologik jihatlarini o'rganiladi. Maqolada, shuningdek, fitonimik leksemalarning tarjimadagi o'zgarishlari, ayniqsa, madaniy tafovutlar tufayli yuzaga keladigan murakkabliklar, o'zbek va boshqa tillardagi ekvivalentlar bilan qiyoslanadi. Tarjima jarayonida fitonimik leksikalarning semantik jihatlarini, kontekstga bog'liq holda yuzaga kelgan tafovutlar ahamiyatini tahlil qilinadi. Shu bilan birga, maqola o'zbek tilidagi fitonimik so'zlar va ularning tarjima qilingan tillarda qanday o'zgartirishlarga uchrashi haqida ilmiy fikrlar va tajribalar taklif etadi, bu esa tarjimonlar va tilshunoslarning uchun muhim ko'rsatmalarni taqdim etadi.

KIRISH. "Alpomish" dostoni O'zbekistondagi eng mashhur va qadimiy epik asar bo'lib, turkiy xalqlarning bir nechta madaniyatida keng tarqalgan. Dostonda urush, muhabbat, sadoqat, oila qadriyatlarini va qahramonlik kabi universal mavzular ko'tarilgan. Dostondagi fitonimik leksemalar, nafaqat til, balki xalqning urf-odatlarini, qadriyatlarini, dunyoqarashini ham aks ettiradi. Bu asar o'zining hikoya qilish uslubi, obrazlar yaratishda foydalanilgan maxsus so'zlar va atamalar bilan ajralib turadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev Termiz shahrida o'tkazilgan xalqaro baxshichilik festivalining tantanali ochilishidagi nutqida shunday fikrlarni bildirgan edi: “Tengsiz ma'naviy boyligimiz bo'lmish mumtoz san'atni, xalq ijodining nodir namunalarini asrab avaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilg'or

fikrli olimlar va san'atkorlarning, davlat va jamiyat arboblari, barcha madaniyat ahlining ezgu burchidir".[1]

Fitonimik leksemalar – bu o'simliklar, daraxtlar, gullar, o'tlar va boshqa vegetativ elementlar bilan bog'liq bo'lgan so'zlar yoki iboralardir. Ular folklorda va adabiyotda muayyan ma'nolarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, Alpomish dostoni o'simlik va tabiat tasvirlarini, ko'pincha qahramonning kuchi, ruhiy holati yoki tabiat bilan bog'lanish usulini ifodalash uchun ishlatadi.

Tadqiqot materillari va metodlar. Dostonning ingliz tiliga tarjima qilinishi, asosan, uning universal qahramonlik va axloqiy qadriyatlarining o'zgarishlarsiz saqlanishini ta'minlashga qaratilgan. Ammo tarjimada, madaniy va tilning o'ziga xos xususiyatlari tufayli fitonimik leksemalar qanday o'zgarganini o'rganish juda muhimdir.

O'simlik dunyosi dunyoning lingvistik rasmining muhim qismidir. Fitonimik lug'at xalqning xo'jalik va madaniy faoliyatini, milliy til va madaniy hamjamiyatning qadriyatlar tizimini, uning dunyoqarashini, dunyoni tushunishini aks ettiradi. So'nggi o'n yilliklarda tilshunoslikda hukmronlik qilgan antropotsentrik paradigma doirasida ingliz va rus tillarining fitonimik makonini qiyosiy jihatdan o'rganishga bag'ishlangan ushbu maqola dolzarbdir.

Fitonimik leksemalar ko'pincha noaniq yoki umumiy ma'no bildirishi mumkin. Tarjimonda bunday noaniqlikni qanday yetkazish kerakligini hal qilishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, o'zbek tilidagi ba'zi fitonimik so'zlar o'zbek madaniyatida aniq tushunilsa-da, boshqa tillarda to'liq tushunilmasligi mumkin. Doston tarixiy va ijtimoiy kontekstga asoslangan bo'lgani uchun, fitonimik leksemalarning tarjimasi ham shu tarixiy va madaniy fonni aks ettirishi kerak[2]. Tarjimonda bu kontekstni saqlab qolish juda muhim, aks holda ma'no yo'qolishi yoki noto'g'ri tushunilishi mumkin.

"Alpomish" dostonidagi fitonimik leksemalar tarjima qilishda bir qator muammolar yuzaga kelishi mumkin. Ushbu doston o'zining an'anaviy, madaniy va mahalliy kontekstiga ega bo'lgani sababli, fitonimik leksemalarni tarjima qilishda quyidagi omillarni hisobga olish zarur:

- O'zbek madaniyatiga xos bo'lgan o'simliklar va ularning ma'nolari boshqa tillarda yoki madaniyatlarda mavjud emas. Shuning uchun, ularni to'g'ri talqin qilish uchun kontekstni yaxshi tushunish muhimdir.

- Ba'zi o'simlik nomlari o'ziga xos tarixiy va folklor ma'nolarga ega bo'lishi mumkin, bu esa ularni boshqa tillarga to'g'ri o'girib bo'lmasligini anglatadi.

- Tarjima jarayonida mahalliy o'simliklarni boshqa mintaqalarda o'sadigan o'simliklar bilan almashtirish, o'qiydiganlarni chalkashtirib yuborishi mumkin. Shuning uchun, o'simliklarning aniq ilmiy nomlarini berish kerak bo'lishi mumkin.

- Dostonlarning badiiy va estetik jihatlarini saqlab qolish ham muhim. O'simliklar va ularning tasvirlari ko'pincha tasviriy san'at va metafora sifatida ishlatiladi, shuning uchun buni tarjimaga kiritish qiyin bo'lishi mumkin.

Tarjima jarayonida bu muammolarni yengib o'tish uchun chuqur tadqiqot, madaniyatlararo muloqot va professional tarjimonlarning tajribasidan foydalanish zarur.

XXI-asrga kelib esa "Alpomish" dostoni Q.Ma'murov tomonidan ingliz tiliga o'girildi. O'zbek folklori, xususan, dostonlarini ingliz va nemis tillariga amalga oshirilgan tarjimalari yuzasidan tadqiqotlar olib borish bugungi kun tarjimashunoslari oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Biz ham baholi qudrat ushbu ishga o'z hissamizni qo'shish maqsadida mazkur maqolada epik klishelar, xususan, stilistik formulalar tarjimasi yuzasidan fikr yuritmoqchimiz. Taniqli folklorshunos olim To'ra Mirzayev "Alpomish dostonining o'zbek variantlari" nomli risolasida "Alpomish" dostonida qo'llangan epik klishelar va ularning badiiy xususiyatlari yuzasidan qimmatli fikr va mulohazalar bildirgan[3].

Lingvotekstologik tahlil, asosan, matn va kontekstning o'zaro aloqalarini o'rganadi. Bu yerda fitonimik leksemalar matndagi umumiy mazmunni tushunishga yordam beradi. Tarjima jarayonida fitonimik so'zlar, asosan, badiiy va madaniy kontekstni saqlab qolish maqsadida tanlanadi. Shuningdek, tarjimadagi o'simlik atamalarining madaniy va lingvistik farqlari ham tahlil qilinadi.

"Alpomish"ning tarjimasida fitonimik leksemalar boshqa madaniyatga moslashtirilishi yoki boshqacha ifodalangan bo'lishi mumkin. Masalan, bir xalqning o'simliklarga bo'lgan munosabati boshqa bir xalqnikiga nisbatan farq qiladi, shuning uchun tarjimonlar ba'zi fitonimik iboralarni o'zgartirishga yoki ekvivalent so'zlar bilan almashtirishga majbur bo'lishi mumkin.

O'zbek tilidagi fitonimik leksemalar ko'plab tabiiy elementlar va o'simliklar nomlari asosida shakllangan. "Alpomish" dostoni kontekstida bu so'zlar doimo qahramonning ruhiy holati yoki jangovar holatini tasvirlashda ishlatiladi. Fitonimik leksemalar tarjimada tilga xos farqlarni ko'rsatadi[4].

Misol uchun, o'zbek tilida biror bir o'simlik yoki daraxtning nomi bilan bog'liq bo'lgan ma'no ingliz tiliga to'g'ri kelmasligi mumkin. O'zbek folklorida o'simliklar ko'pincha samimiy va milliy ma'nolarni o'zida jamlagan bo'lsa, boshqa tillarda bunday ma'no ko'pincha yo'qoladi yoki boshqacha shaklda ifodalanadi.[5]

Tadqiqot natijalari. Mazkur tadqiqotda "Alpomish" dostoni tarjimalarida uchraydigan fitonimik leksemalarning o'zgarishlari, madaniy tafovutlar va semantik farqlar tahlil qilindi. Tadqiqotning asosiy natijalari quyidagicha bo'ldi:

Fitonimik leksemalarning madaniy ahamiyati. "Alpomish" dostoni ko'plab o'simliklar, hayvonlar va tabiat unsurlariga oid fitonimik leksemalarga boy. Bu leksemalar nafaqat badiiy tasvirning asosiy qismini tashkil etadi, balki milliy madaniyatni, qadriyatlarni va xalqning dunyoqarashini aks ettiradi. Tarjimada bu elementlarning saqlanishi yoki o'zgarishi, asl madaniyatning tarjimaga qanday o'tkazilayotganini ko'rsatadi. Ba'zi tarjimalarda fitonimik leksemalar to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentlarga ega bo'lmasligi sababli, ularning madaniy ahamiyati va semantikasi o'zgaradi.

Semantik o'zgarishlar. Tarjimada fitonimik leksemalarning ma'no jihatidan o'zgarishi ham diqqatga sazovor. Masalan, ba'zi hayvon va o'simlik nomlari asl ma'nosini yo'qotishi yoki yangi ma'no qatlamlarini olishishi mumkin. O'simliklar yoki hayvonlar nomlari ko'pincha xalqning urf-odatlariga, tabiatga bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Ba'zi tarjimalarda bunday leksemalar ularning aniq biologik turlari sifatida emas, balki ularning madaniy yoki ma'naviy ahamiyatlari bilan tarjima qilinadi.

Kontekstual farqlar va adaptatsiya. Har bir til va madaniyat o'zining fitonimik sistemalariga ega. Tarjima jarayonida fitonimik leksemalarni boshqa tildagi ekvivalentlarga moslashtirishda kontekstual farqlar yuzaga keladi. Ba'zi hollarda, o'simlik yoki hayvon nomlarini o'zgartirish yoki ularga mos yangi so'zlar tanlash zarurati paydo bo'ladi. Bu holat, o'quvchi yoki tinglovchi uchun tushunarli bo'lishi va madaniy xususiyatlar saqlanishini ta'minlash uchun amalga oshiriladi.

Madaniy tafovutlarning ta'siri. "Alpomish" dostoni kabi xalq og'zaki ijodi asarlarida fitonimik leksemalar ko'pincha o'ziga xos madaniy nuqtai nazar bilan shakllanadi. Tarjimada madaniy tafovutlar natijasida, aynan o'simlik va hayvon nomlarining ma'nosi o'zgarishi yoki xatoliklar yuzaga kelishi mumkin. Tarjimonlar, o'zbek madaniyati va tabiatiga oid terminlarni boshqa tillarga ko'chirishda, ularning mahalliy kontekstga moslashishi va o'zgartirilgan formalar bilan taqdim etilishi kerak bo'ladi.

Tarjima usullari va ularning ta'siri. Tarjimonlar fitonimik leksemalarni o'zgartirishda va ularni yangi ma'nolar bilan ifodalashda bir nechta usullardan foydalanadilar. Bu usullar, moslashtirish (adaptatsiya), ekvivalentlash, yoki ba'zi hollarda aniq tarjima qilishni o'z ichiga oladi. Ekvivalentlarni tanlashda, tarjimonlar bir vaqtning o'zida semantik, pragmatik va madaniy jihatlarni inobatga olishadi. Ba'zi fitonimik leksemalar o'zgarishsiz qoldirilgan bo'lsa, boshqalari esa yangi kontseptual ma'no kiritilgan holda tarjima qilingan.

"Alpomish" dostoni misolida fitonimik leksemalarning tarjimada qanday o'zgarishlarga uchragani ko'rsatilgan tadqiqot, tarjimaning faqat til nuqtai nazaridan emas, balki madaniyat va semantik xususiyatlar nuqtai nazaridan ham murakkabligini namoyon qiladi. Fitonimik leksemalar orqali asarning haqiqiy ma'nosi va madaniy konteksti tarjimaga o'tkazilgan, bu esa tarjima sifatini oshirish va o'zbek tilining madaniy xususiyatlarini xalqaro miqyosda tushunishni ta'minlashga yordam beradi.

Tadqiqot muhokamasi. "Alpomish" – o'zbek xalqining mashhur dostonlaridan biri bo'lib, u asosan Alpomishning jasoratlari, uning ko'pgina qahramonliklari va halol kurashlari haqida hikoya qiladi. Bu doston turli xil shakllarda, jumladan, she'riy va prozaviy tarjimalarda mavjud. Tarjimada tilning betakrorligi, stilistik xususiyatlar va xalqqa xos ifodalar saqlanishi zarur.

Tarjima jarayonida asar mazmunining to'g'ri tushunilishi va ifodalangan she'rlarni o'zbek tilining zamonaviy qoidalariga moslashtirish, lekin asli o'zgarmasligi muhim. Tarjimani nafaqat tilni to'g'ri tarjima qilish, balki xalq og'zaki ijodining nozikliklarini, ma'naviy qiymatini, madaniy o'ziga xosliklarini saqlab qolish kerak.

Fitonimik leksikalarga o'xshash so'zlar biror xalqning tilida o'simliklar, tabiiy muhit va ular bilan bog'liq tushunchalarga doir iboralarning yig'indisidan iborat. "Alpomish" dostoni doirasida fitonimik leksikalarning qiyosiy tahlili, turli xil o'simlik nomlarining ma'no va ifodalari orqali tahlil qilinadi. Masalan, bir nechta o'simlik nomi bilan bog'liq tasvirlar orqali doston qahramonlari va ularning ahvoli haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

O'simlik nomlari turli xalqlarning tilida o'ziga xos tarzda ishlatiladi. Qiyosiy tadqiqotda, o'zbek va boshqa Turk xalqlari orasidagi o'xshashliklar va farqlarni aniqlash muhim. Bu o'simliklarning madaniy va folklor elementlari bilan bog'liq ko'plab ma'nolarini ochib beradi.

Boshqa til va madaniyatlar bilan qiyosiy tadqiqotlar olib borishda, o'simliklarning nomlari, ularning afsonaviy va ramziy ma'nolarini, shuningdek, folklor va dostonlardagi o'simlik obrazlarini tahlil qilish lozim. Masalan, o'simliklar o'rtasidagi farqlar nafaqat tildagi farqlarni, balki xalqning o'simliklarga bo'lgan munosabatini, ularning madaniy kodlarini aks ettiradi.

"Alpomish" dostoni kontekstida fitonimik leksikalarni tahlil qilish orqali, bu so'zlarning o'zbek tilidagi rolini va boshqa tildagi tarjimadagi farqlarni aniqlash mumkin.

Xulosa. Fitonimik leksemalar nafaqat til va madaniyat o'rtasidagi bog'lanishlarni, balki xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va tarixiy xotirasini ham aks ettiradi. Tarjima jarayonida bunday leksemalarning aniq va to'g'ri tanlanishi, ularning madaniy tafovutlar

nuqtai nazaridan tahlil qilinishi zarur. Bu tadqiqot "Alpomish" dostoni misolida fitonimik leksemalarning tarjimasi va ularning madaniy kontekstdagi o'zgarishlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Tarjimada muvaffaqiyatli fitonimik ekvivalentlarni tanlash, milliy va universal qadriyatlarni hisobga olishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning xalqaro baxshichilik san'ati festivali ochilishiga bag'ishlangan marosimdagi nutqi // Xalq so'zi gazetasi. 2019-yil, 7-aprel. – №68(72-98) son. – B. 1.
2. Jirmunskiy V.M., Zarifov X.T. O'zbek xalq qahramonlik eposi. - Moskva: Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1947. -520 s;
3. Willard N. Clute. The Common Names of Plants and Their Meanings.– Kessinger Publishing, LLC, 2007.– 299 p.
4. Alauddinova R., Rajabova, D., & Eshonqulova, M. (2019). Ingliz tilidagi frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili Va rus. Nauchnye Gorizonty, (5–1), 37–40
5. Lobzhanidze, I. (2016). Online Dictionary of Idioms. Proceedings of the XVII EURALEX International Congress: Lexicography and Linguistic Diversity. Tbilisi: Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, 710–716